BETRA
BANKING EDUCATION
TRAINING & RESEARCH ACADEMY

प्लॉट नं. 1, सत्यम नगर, N5, सिडको, छ. संभाजीनगर.
info@betra.in
www.be-tra.in

बँकिंगमधील प्रादेशिक असंतुलन आणि असमान विकास

राजकीय-अर्थव्यवस्थेचा दृष्टिकोन

देविदास तुलजापूरकर

बँकिंग क्षेत्रातील प्रादेशिक असंतुलन आणि असमान विकास

वित्तीय केंद्रीकरण, ग्रामीण–शहरी दरी, कृषी कर्जाचे बदलते स्वरूप आणि शेतकरी संकट : एक राजकीय-अर्थशास्त्रीय अभ्यास

देविदास तुळजापूरकर

विकासाचा नकाशा समजून घ्यायचा असेल तर पैशाचा प्रवाह पाहिला पाहिजे. महाराष्ट्र हे भारतातील सर्वाधिक औद्योगिकीकृत आणि वित्तीयदृष्ट्या विकसित राज्यांपैकी एक आहे. मुंबई देशाची आर्थिक राजधानी आहे. बँका, विमा कंपन्या, भांडवली बाजार, मोठ्या कॉर्पोरेट कंपन्या, वित्तीय संस्था आणि सेवा उद्योगांचे प्रचंड केंद्रीकरण महाराष्ट्रात आहे. पण एक मूलभूत प्रश्न विचारला पाहिजे महाराष्ट्राची वित्तीय समृद्धी म्हणजे संपूर्ण महाराष्ट्राची समृद्धी आहे काय? उत्तर दुर्दैवाने नकारार्थी आहे. एका बाजूला मुंबई–ठाणे–पुणे हा वित्तीयदृष्ट्या अत्यंत शक्तिशाली पट्टा आहे; दुसऱ्या बाजूला विदर्भ, मराठवाडा, कोकण, खानदेश आणि राज्यातील ग्रामीण भाग आहेत, जिथे बँकिंग व्यवसाय, कर्जपुरवठा, औद्योगिक गुंतवणूक आणि रोजगारनिर्मिती तुलनेने मर्यादित आहे.

त्यामुळे महाराष्ट्रातील विभागीय असमतोलाकडे केवळ रस्ते, सिंचन, उद्योग किंवा सरकारी खर्चाच्या दृष्टिकोनातून पाहून चालणार नाही त्याच्या मुळाशी वित्तीय संसाधनांचे असमान वाटप आहे. कारण अर्थव्यवस्थेत पैसा हा रक्ताभिसरणासारखा असतो. ज्या प्रदेशाकडे कर्ज आणि गुंतवणूक वाहते तो प्रदेश विकसित होतो; ज्या प्रदेशातून बचत गोळा केली जाते पण पुरेसे कर्ज परत केले जात नाही, त्या प्रदेशाची विकासक्षमता मर्यादित होते.

१. महाराष्ट्र समृद्ध; पण महाराष्ट्रातील बँकिंग अत्यंत केंद्रीत

उपलब्ध आकडेवारीनुसार महाराष्ट्रात १८,३०२ बँक शाखा आहेत. त्यापैकी ५,८६८ ग्रामीण, ४,१२५ निमशहरी आणि तब्बल ८,३०८ शहरी भागात आहेत. राज्यातील ठेवी ₹ ५२,११,५०८.८२ कोटी आणि कर्जे ₹ ५१,०८,११३.१६ कोटी आहेत. राज्याचा एकत्रित क्रेडिट डिपॉझिट रेशो CD Ratio ९८.०२% आहे. वरवर पाहता हा क्रेडिट डिपॉझिट रेशो उत्कृष्ट आहे. परंतु राज्याची सरासरी विभागीय विषमता लपवते.उपलब्ध विभागनिहाय आकडेवारी अधिक धक्कादायक आहे:

विभागनिहाय	बँकिंगमधील वाटा	क्रेडिट डिपॉझिट रेशो
मुंबई + ठाणे	७२.६१	% १०५.९७%
पुणे	१०.९९%	८८.९६%
मराठवाडा	३.०५%	९२.८१%
विदर्भ	४.२९%.	६६.७८%
कोकण	२.३९%	७१.१९%
पश्चिम महाराष्ट्	**२.२५%%**	**७८.४५**

उपलब्ध तक्यातील सातारा, कोल्हापूर व सांगली.

ही विभागीय आकडेवारी अधिकृत आधारावर तयार केलेल्या संलग्न तक्त्यात आहे. सर्वाधिक महत्त्वाची बाब म्हणजे: मुंबई + ठाणे + पुणे = महाराष्ट्राच्या बँकिंग व्यवसायाचा ८३.६२% वाटा. म्हणजेच राज्याच्या प्रचंड भौगोलिक क्षेत्रातील उर्वरित भागासाठी केवळ १६.३८% उरतो. दुसरीकडे, संपूर्ण मराठवाडा + संपूर्ण विदर्भ = केवळ ७.३४%. ही दोन क्षेत्रे मिळून १९ जिल्ह्यांची आहेत. म्हणजे १९ जिल्ह्यांचा मिळून बँकिंगमधील वाटा हा एकट्या पुण्याच्या १०.९९% वाट्यापेक्षाही खूप कमी आहे. ही केवळ बँकिंगची विषमता नाही. ही विकासाच्या साधनांची विषमता आहे.

*2. विदर्भाचे चित्र सर्वाधिक चिंताजनक**

विदर्भात ३,३०२ शाखा आहेत. ठेवी सुमारे ₹ ३.२९ लाख कोटी असताना कर्जे ₹ २.२० लाख कोटी आहेत आणि विभागाचा क्रेडिट डिपॉझिट रेशो CD Ratio केवळ ६६.७८% आहे. पण जिल्हानिहाय परिस्थिती अधिक गंभीर आहे. गडचिरोलीचा CD Ratio ३४.२५%, भंडारा ४२.९१ %, चंद्रपूर ४४.४७%, गोंदिया ५९.१५%, नागपूर ६५.८४ % आणि अकोला ६८.१३ % आहे. याचा अर्थ काय? उदाहरणार्थ, गडचिरोलीतील बँकांमध्ये ₹१०० ठेवी असतील तर त्या जिल्ह्यातील कर्जे

साधारण ₹३४एवढीच आहेत. उर्वरित वित्तीय संसाधने कुठे जातात? बँकिंग व्यवस्था ही राष्ट्रीय/राज्यव्यापी असल्यामुळे प्रत्येक रुपया त्याच जिल्ह्यात वापरला पाहिजे असा यांत्रिक नियम करता येणार नाही. पण सातत्याने मागास जिल्ह्यांचा क्रेडिट डिपॉझिट रेशो CD Ratio अत्यल्प राहणे हे त्या भागातील कर्ज वापरण्याची क्षमता credit absorption, संस्थांची क्षमता institutional capacity आणि बँकांचा विस्तार banking outreach यांतील संरचनात्मक कमतरतेचे निदर्शक आहे. म्हणून प्रश्न फक्त "कर्जाची मागणी नाही" असा नाही. प्रश्न असा आहे: कर्ज घेण्यायोग्य स्थानिक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी सार्वजनिक धोरणाने पुरेशी गुंतवणूक केली आहे का?

3. मराठवाड्याचे वेगळे विरोधाभास

मराठवाड्याचा क्रेडिट डिपॉझिट रेशो CD Ratio ९२.८१% आहे. त्यामुळे विदर्भाप्रमाणे फक्त क्रेडिट डिपॉझिट रेशो CD Ratio पाहून मराठवाड्याचे संकट समजणार नाही. मराठवाड्यात २,१२६ शाखा, ₹ १,६८,४८१.९९कोटी ठेवी आणि ₹ १,५५,९२१.२३ कोटी कर्जे आहेत. परंतु महाराष्ट्राच्या बँकिंग व्यवसायातील त्याचा वाटा अवघा ३.०५% आहे. मराठवाड्यातही जिल्हानिहाय मोठी तफावत आहे. जालन्याचा क्रेडिट डिपॉझिट रेशो CD Ratio ११५.१२%, परभणीचा १०२.४९% आणि लातूरचा ९९.७६% असताना धाराशिवचा ७८.२०% आणि बीडचा ८३.५१ % आहे. यातून एक महत्त्वाचा निष्कर्ष निघतो: क्रेडिट डिपॉझिट रेशो CD Ratio जास्त असणे म्हणजे त्या प्रदेशाचा संतुलित विकास झाला असे आपोआप मानता येत नाही. कर्ज कुणाला मिळते? कोणत्या क्षेत्रासाठी मिळते? त्यातून किती रोजगार तयार होतो? प्रत्यक्ष शेतकरी, भूमिहीन, ग्रामीण कारागीर, लघुउद्योजक यांना किती मिळते? हे अधिक महत्त्वाचे प्रश्न आहेत.

4. कोकण : मुंबईच्या शेजारी असूनही वित्तीय विकासापासून दूर

कोकणाचे चित्र तर वित्तीय विकासाच्या "trickle-down" सिद्धान्तालाच प्रश्न विचारते. रत्नागिरीचा CD Ratio 58.45%, सिंधुदुर्गचा 55.40%, पालघरचा 69.84%, तर रायगडचा 80.02% आहे. संपूर्ण चार जिल्ह्यांचा CD Ratio 71.91% आहे. मुंबईच्या जवळ असणे म्हणजे विकास आपोआप आसपासच्या जिल्ह्यांत झिरपतो, असे नाही. उलट वित्तीय केंद्रीकरणाचे स्वरूप अनेकदा

centre–periphery असे असते—केंद्र अधिकाधिक भांडवल खेचते आणि परिघ त्याला श्रम, बचत आणि मानवी संसाधने पुरवतो.

5. दुसरी दरी : ग्रामीण महाराष्ट्र विरुद्ध शहरी महाराष्ट्र

विभागीय असमतोलापेक्षाही गंभीर प्रश्न म्हणजे ग्रामीण–शहरी वित्तीय दरी. महाराष्ट्रातील ग्रामीण बँकांमध्ये ₹2,30,040.07 कोटी ठेवी असून कर्जे ₹1,58,566.40 कोटी आहेत. यावरून ग्रामीण CD Ratio सुमारे 68.93% येतो. निमशहरी भागाचा CD Ratio सुमारे 81.10% आहे. मात्र शहरी भागात ₹46,14,704.80 कोटी ठेवींच्या तुलनेत ₹46,52,094.09 कोटी कर्जे आहेत—म्हणजे CD Ratio सुमारे 100.81%. मूळ राज्यस्तरीय आकडेवारी याच दिशेने स्पष्ट संकेत देते. ही विषमता अत्यंत अर्थपूर्ण आहे. ग्रामीण भाग ₹100 जमा करतो, पण त्याच्या तुलनेत सुमारे ₹69 एवढे कर्ज दिसते; शहरी भागात प्रत्येक ₹100 ठेवीमागे ₹100 पेक्षा अधिक कर्ज आहे. अर्थात, CD Ratio वरून एखाद्या विशिष्ट ग्रामीण ठेवीचा रुपया प्रत्यक्ष मुंबईला गेला असे शोधता येत नाही. परंतु समग्र आकडेवारी वित्तीय मध्यस्थीचे स्पष्ट असमान स्वरूप दाखवते. यालाच व्यापक अर्थाने rural financial drain म्हणता येईल.

6. ग्रामीण भाग बचत करतो—शहर गुंतवणूक आकर्षित करते

या वित्तीय संरचनेचे दूरगामी परिणाम होतात. ग्रामीण कुटुंबांची बचत बँकिंग व्यवस्थेत येते. परंतु ग्रामीण भागात त्याच प्रमाणात उत्पादक कर्जनिर्मिती होत नाही. त्यामुळे एक चक्र तयार होते: ग्रामीण बचत → बँकिंग व्यवस्था → शहरी/कॉर्पोरेट कर्ज → शहरी गुंतवणूक → उद्योग → रोजगार → अधिक स्थलांतर → अधिक शहरीकरण → पुन्हा अधिक कर्ज. दुसऱ्या बाजूला: ग्रामीण भाग → अपुरी गुंतवणूक → कमकुवत शेती → अपुरे ग्रामीण उद्योग → बेरोजगारी → स्थलांतर → स्थानिक मागणी कमी → खासगी गुंतवणूक कमी. अशा प्रकारे बाजारपेठ स्वतः विभागीय विषमता दुरुस्त करत नाही. ती अनेकदा आधीपासून असलेली विषमता पुनरुत्पादित करते.

7. कृषी कर्ज : आकडा मोठा, पण कर्ज नेमके कोणाला?

येथे तिसरा आणि अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न निर्माण होतो. "Agricultural Credit" म्हणजे प्रत्यक्ष शेतकऱ्याला मिळालेले पीककर्जच आहे का?

उत्तर—नाही.

RBI च्या Priority Sector Lending चौकटीत Agriculture या श्रेणीमध्ये Farm Credit, Agriculture Infrastructure आणि Ancillary Activities यांचा समावेश आहे. त्यात individual farmers बरोबर corporate farmers, Farmer Producer Organisations/Companies, partnership firms आणि cooperatives यांच्यासाठी पात्र कर्जाच्या श्रेणी आहेत. Agriculture infrastructure मध्ये warehouses, market yards, godowns, silos, cold-storage chains, biotechnology, seed production इत्यादींचाही समावेश होतो; ancillary activities मध्ये agri-clinics, agri-business centres आणि custom-service units यांसारख्या उपक्रमांचा समावेश होतो. म्हणूनच, "कृषी कर्ज वाढले" आणि "लहान व सीमांत शेतकऱ्याला सहज, स्वस्त आणि पुरेसे संस्थात्मक कर्ज मिळाले" ही दोन वेगवेगळी विधाने आहेत. ही भेदरेषा सार्वजनिक चर्चेत स्पष्ट केली पाहिजे. उपलब्ध महाराष्ट्र तक्त्यानुसार एकूण कृषी कर्जाची रक्कम ₹3,02,247 कोटी दाखवली आहे. पण या एकत्रित आकड्यावरून किती रक्कम प्रत्यक्ष पीक उत्पादक शेतकऱ्याला, किती लहान व सीमांत शेतकऱ्याला, किती agri-business ला आणि किती infrastructure/ancillary activities ला गेली हे ठरवता येत नाही. म्हणून "कॉर्पोरेट कृषी कर्ज प्रत्यक्ष शेतकरी कर्जापेक्षा जास्त आहे" असे उपलब्ध डेटाच्या आधारे सरसकट म्हणणे योग्य ठरणार नाही. पण RBI ची विस्तारित व्याख्या पाहता, headline agricultural credit figures आणि actual cultivator credit यांचे स्वतंत्र प्रकटीकरण मागणे पूर्णपणे रास्त आहे.

8. कृषी कर्जाचे "De-corporatisation" आवश्यक

यासाठी पुढील प्रश्न विचारला पाहिजे: ₹100 "Agricultural Credit" पैकी— प्रत्यक्ष पीककर्ज किती? लहान व सीमांत शेतकऱ्यांना किती? भाडेपट्टीवर शेती करणाऱ्या व tenant farmers ना किती? महिला शेतकऱ्यांना किती? FPO/FPC ना किती? मोठ्या corporate/partnership entities ना किती? गोदामे, cold chains आणि agriculture

infrastructure ला किती? Agri-business/ancillary activities ला किती? हा breakup सार्वजनिक झाला पाहिजे. कारण कृषीच्या नावाने दिलेले कर्ज आणि शेतकऱ्याला दिलेले कर्ज समानार्थी नाही.

9. शेतकरी संकटाच्या केंद्रस्थानी कर्जाचा प्रश्न

विशेषतः विदर्भ आणि मराठवाड्यातील कृषी संकटाचा विचार करताना कर्ज हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. मात्र शेतकरी आत्महत्यांना एका कारणाशीच जोडणे तथ्यात्मकदृष्ट्या योग्य ठरणार नाही. कर्जबाजारीपणा, उत्पादन खर्च, बाजारभावातील अनिश्चितता, पिकांचे नुकसान, सिंचनाची कमतरता, हवामानातील बदल, खासगी सावकारी, आरोग्य व कौटुंबिक खर्च आणि उत्पन्नातील अस्थिरता—या अनेक घटकांचे संकट एकत्र येते. पण त्यात परवडणाऱ्या संस्थात्मक कर्जाची उपलब्धता हा निर्णायक संरचनात्मक घटक आहे. बँक शेतकऱ्याला वेळेवर कर्ज देत नसेल तर तो सावकाराकडे जातो. पीक अपयशी ठरले तर उत्पन्न मिळत नाही. जुने कर्ज फेडण्यासाठी नवे कर्ज घेतले जाते. व्याजाचा भार वाढतो. कर्जाचे पुनर्गठन वेळेवर झाले नाही तर खाते NPA होते. नंतर नवीन संस्थात्मक कर्जाचा मार्गही बंद होतो. Credit exclusion → informal debt → over-indebtedness → distress हे चक्र निर्माण होते.

10. शेतकरी आत्महत्या : आपल्या विकास मॉडेलवरील आरोपपत्र

विदर्भ आणि मराठवाड्यात वारंवार नोंदवल्या जाणाऱ्या शेतकरी आत्महत्या ही केवळ कृषी क्षेत्रातील समस्या नाही. त्या आपल्या आर्थिक विकासाच्या मॉडेलवर गंभीर प्रश्न उपस्थित करतात. एखाद्या अर्थव्यवस्थेत महानगरांमध्ये हजारो कोटी रुपयांचे corporate finance सहज उपलब्ध असताना छोट्या शेतकऱ्याला एका हंगामासाठी आवश्यक पीककर्जासाठी वारंवार बँकेचे उंबरठे झिजवावे लागत असतील, तर तो प्रश्न “financial inclusion” च्या घोषणेने सुटत नाही. शेतकरी आत्महत्या ही या शतकातील ग्रामीण भारतासमोरील सर्वाधिक वेदनादायी सामाजिक शोकांतिकांपैकी एक आहे. आणि तिच्याकडे वैयक्तिक अपयश म्हणून नव्हे तर structural agrarian distress म्हणून पाहिले पाहिजे.

11. बँक राष्ट्रीयीकरणाचा मूळ उद्देश पुन्हा आठवावा

1969 मध्ये बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केवळ मालकी बदलण्यासाठी झाले नव्हते. त्यामागील मूलभूत राजकीय-अर्थशास्त्रीय विचार होता—समाजाची बचत समाजाच्या प्राधान्यक्रमानुसार वापरली पाहिजे. राष्ट्रीयीकरणानंतर ग्रामीण शाखाविस्तार, priority-sector lending, कृषी कर्ज, लघुउद्योग, रोजगाराभिमुख क्षेत्रे आणि आर्थिकदृष्ट्या मागास भाग यांना संस्थात्मक वित्तपुरवठा वाढविण्याचा प्रयत्न झाला. परंतु उदारीकरणानंतर banking philosophy मध्ये profitability, return on assets, cost efficiency, consolidation आणि shareholder value यांचे महत्त्व वाढले. यामुळे एक मूलभूत संघर्ष निर्माण झाला: Bankability विरुद्ध Social Necessity. बाजार विचारतो—कुठे सर्वाधिक परतावा मिळेल? सामाजिक बँकिंग विचारते—कुठे कर्जाची सर्वाधिक सामाजिक गरज आहे? डाव्या आर्थिक दृष्टिकोनातून दुसरा प्रश्न अधिक महत्त्वाचा आहे.

12. RBI नेही प्रादेशिक विषमता मान्य केली आहे

या मुद्द्याला आणखी महत्त्व प्राप्त होते कारण RBI च्या Priority Sector Lending framework मध्ये कमी credit-flow असलेल्या जिल्ह्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी differential weightage ची व्यवस्था आहे. FY 2024-25 पासून तुलनेने कमी per-capita priority-sector credit असलेल्या चिन्हित जिल्ह्यांतील incremental priority-sector credit ला 125% weight, तर अत्यंत जास्त credit-flow असलेल्या जिल्ह्यांना 90% weight देण्याची तरतूद करण्यात आली. ही व्यवस्था FY 2026-27 पर्यंत लागू आहे. याचा अर्थ RBI च्या नियामक चौकटीनेही एक महत्त्वाचे तत्त्व स्वीकारले आहे: Credit flow मध्ये भौगोलिक असमतोल आहे आणि तो दुरुस्त करण्यासाठी नियामक हस्तक्षेप आवश्यक आहे. मग हा दृष्टिकोन अधिक व्यापक का करू नये?

13. उपाय : Regional Banking Development Policy

महाराष्ट्रासाठी आता स्वतंत्र Regional Banking Development Policy आवश्यक आहे. केवळ राज्याचा aggregate CD Ratio जाहीर करण्यात अर्थ नाही. प्रत्येक जिल्ह्यासाठी deposits, advances, CD Ratio, agricultural credit, MSME credit, small & marginal farmer credit, SHG credit आणि रोजगारनिर्मिती करणाऱ्या कर्जाचा स्वतंत्र सार्वजनिक

dashboard तयार केला पाहिजे. विशेषतः विदर्भ, मराठवाडा, खानदेश आणि कोकणासाठी Regional Credit Plans तयार केले पाहिजेत.

14. District Credit Retention Framework

"जिल्ह्यातील प्रत्येक ठेव जिल्ह्यातच वापरा" असा कठोर नियम व्यावहारिक नाही. बँकिंगचे मूलभूत कार्यच savings चे व्यापक financial intermediation आहे. पण याचा अर्थ मागास जिल्ह्यांतून सतत संसाधनांचा निचरा स्वीकारायचा असा नाही. त्याऐवजी District Credit Retention Benchmark तयार करता येईल. ज्या जिल्ह्याचा CD Ratio दीर्घकाळ राज्याच्या सरासरीपेक्षा अत्यल्प असेल, त्या जिल्ह्यासाठी बँकांना अतिरिक्त agriculture/MSME/infrastructure targets दिले पाहिजेत. उदाहरणार्थ, गडचिरोलीसारख्या 34.25% CD Ratio असलेल्या जिल्ह्याला सामान्य जिल्ह्याप्रमाणे वागवणे म्हणजे ऐतिहासिक विषमतेकडे दुर्लक्ष करणे. Unequal regions cannot be made equal merely by treating them equally. मागास प्रदेशाला अतिरिक्त वित्तीय प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.

15. कृषी कर्जामध्ये स्वतंत्र "Core Agriculture" लक्ष्य

सध्याच्या Agriculture PSL अंतर्गत farm credit बरोबर infrastructure आणि ancillary activities येतात. त्यामुळे धोरणात्मक सुधारणा म्हणून स्वतंत्र उपलक्ष्ये असावीत: Core Cultivator Credit Small & Marginal Farmer Credit Tenant Farmer Credit Agricultural Labour/Allied Livelihood Credit Agri-business/Corporate Agriculture Agriculture Infrastructure यांचे आकडे स्वतंत्र जाहीर झाले पाहिजेत. विशेषतः small and marginal farmers साठी असलेले regulatory sub-target प्रत्यक्षात जिल्हानिहाय कितपत साध्य झाले याची माहिती SLBC बैठकीत सार्वजनिक केली पाहिजे.

16. "One Farmer – One Adequate Credit Line"

शेतकऱ्याला अनेक छोट्या कर्जांच्या जाळ्यात अडकवण्याऐवजी त्याच्या प्रत्यक्ष उत्पादन खर्चावर आधारित पुरेसे institutional credit मिळाले पाहिजे. Kisan Credit Card व्यवस्था यासाठीच विकसित करण्यात आली आहे; RBI च्या KCC framework मध्ये crop cultivation बरोबर post-harvest/household needs, farm-asset maintenance आणि इतर आवश्यकतांचा विचार करून credit limit निश्चित करण्याची चौकट आहे. पण प्रत्यक्ष अंमलबजावणी अधिक सक्षम केली पाहिजे. Scale of Finance वास्तववादी असला पाहिजे. महागाईनुसार तो नियमित सुधारला पाहिजे. Tenant farmers आणि oral lessees ना जमीनमालकीच्या अडथळ्यामुळे institutional credit पासून वंचित राहावे लागू नये.

17. ग्रामीण बँकिंगचे पुनरुज्जीवन

ग्रामीण भारताला केवळ BC outlet पुरेसा नाही. BC व्यवस्था आवश्यक आहे; पण ती पूर्ण-fledged bank branch ची कायमस्वरूपी जागा घेऊ शकत नाही. ग्रामीण भागात आवश्यक आहेत— शाखा, प्रशिक्षित कर्मचारी, कृषी अधिकारी, credit appraisal क्षमता, स्थानिक भाषेतील सेवा, SHG/JLG linkage, MSME financing, आणि distress restructuring mechanism. Financial inclusion म्हणजे फक्त खाते उघडणे नव्हे; credit inclusion हे त्याचे केंद्र असले पाहिजे.

18. स्थलांतर थांबवायचे असेल तर रोजगाराच्या मागे नव्हे—भांडवलाच्या प्रवाहामागे जा

आज ग्रामीण युवक पुणे, मुंबई, ठाणे किंवा इतर शहरांकडे स्थलांतरित होतो. याचे स्पष्टीकरण फक्त "शहरात जास्त संधी आहेत" असे देता येणार नाही. पुढचा प्रश्न विचारावा लागेल: संधी तिथेच का निर्माण झाल्या? कारण उद्योग तिथे गेले. उद्योग तिथे का गेले? कारण infrastructure, markets, skilled labour आणि finance तिथे केंद्रित झाले. Finance पुन्हा त्याच भागाकडे का जाते? कारण बँकिंग व्यवस्था established economic centres ना तुलनेने अधिक "bankable" मानते. अशा प्रकारे Finance → Investment → Employment →

Migration → Market → More Finance हे cumulative cycle तयार होते. मागास प्रदेशात याचे उलटे चक्र चालते. त्यामुळे स्थलांतराचे दीर्घकालीन उत्तर शहरात अधिक झोपडपट्ट्या उभारणे नाही. रोजगाराचे विकेंद्रीकरण आणि त्यासाठी कर्जाचे विकेंद्रीकरण हे उत्तर आहे.

19. महाराष्ट्रासाठी दहा कलमी कार्यक्रम

महाराष्ट्र शासन, RBI, NABARD, SLBC आणि बँकांनी संयुक्तपणे पुढील कार्यक्रम स्वीकारला पाहिजे:

> *1. Maharashtra Regional Banking Balance Commission स्थापन करून प्रत्येक जिल्ह्याच्या credit deficit चे वार्षिक मूल्यांकन करावे.*

> *2. विदर्भ, मराठवाडा, कोकण आणि खानदेशासाठी Special Regional Credit Mission सुरू करावे.*

> *3. अत्यल्प CD Ratio असलेल्या जिल्ह्यांसाठी 3–5 वर्षांचा time-bound CD Ratio improvement programme राबवावा.*

> *4. ग्रामीण CD Ratio वाढवण्यासाठी स्वतंत्र राज्यस्तरीय लक्ष्य निश्चित करावे.*

> *5. Agriculture Credit चे farmer credit आणि agri-business/corporate/infrastructure credit असे स्पष्ट विभाजन करून जिल्हानिहाय आकडे प्रसिद्ध करावेत.*
>
> *6. लहान-सीमांत शेतकरी, tenant farmers, sharecroppers आणि महिला शेतकऱ्यांसाठी स्वतंत्र credit sub-target आणि स्वस्त व्याजदराची व्यवस्था करावी.*

7. विदर्भ–मराठवाड्यात Agrarian Distress Credit Guarantee & Restructuring Mechanism तयार करून नैसर्गिक आपत्ती किंवा किंमत-संकटात कर्जदार शेतकऱ्याला तातडीने restructuring मिळावी.

8. ग्रामीण व मागास भागातील सार्वजनिक क्षेत्रातील बँक शाखा आणि RRB network मजबूत करून BC व्यवस्था त्यांची पूरक व्यवस्था म्हणून विकसित करावी.

9. जिल्हास्तरीय Public Credit Audit सुरू करावा—"जिल्ह्याने किती बचत दिली आणि त्याबदल्यात किती उत्पादक कर्ज मिळाले?" याचा सार्वजनिक हिशेब द्यावा.

10. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन केवळ profit, NPA आणि return on assets वर न करता employment created, backward-region credit, small-farmer credit, rural enterprise formation आणि reduction in regional inequality या social-performance indicators वरही केले पाहिजे.

निष्कर्ष : जनतेचा पैसा—जनतेच्या प्रदेशाच्या विकासासाठी महाराष्ट्रातील विभागीय विषमता ही केवळ भौगोलिक दुर्घटना नाही. तिच्यामागे एक आर्थिक संरचना आहे. मुंबई–ठाणे–पुणे या तीन जिल्ह्यांमध्ये राज्याच्या बँकिंग व्यवसायाचा 83.62% वाटा केंद्रित असताना मराठवाडा आणि विदर्भाचा मिळून वाटा केवळ 7.34% आहे. त्याचवेळी राज्याचा एकत्रित CD Ratio 98.02% असला तरी ग्रामीण महाराष्ट्राचा गणिती CD Ratio सुमारे 68.93% आणि शहरी भागाचा सुमारे 100.81% आहे. त्यामागे ग्रामीण व शहरी अर्थव्यवस्थांची वेगवेगळी रचना असली तरी ही तफावत दुर्लक्षित करता येणार नाही. आणि "Agricultural Credit" या मोठ्या शीर्षकाखाली प्रत्यक्ष शेतकरी कर्जाबरोबर agriculture infrastructure, ancillary activities आणि पात्र corporate/FPO इत्यादी

कर्जांचाही समावेश होतो. त्यामुळे प्रत्यक्ष cultivator पर्यंत किती संस्थात्मक कर्ज पोहोचते, याचे स्वतंत्र परीक्षण आवश्यक आहे.

या तीन असमतोलांकडे एकत्र पाहावे लागेल— प्रादेशिक असमतोल ग्रामीण–शहरी वित्तीय असमतोल, आणि कृषी क्षेत्रांतर्गत कर्जवाटपातील असमतोल. हे तीनही परस्परांशी जोडलेले आहेत. वित्तीय संसाधने विकसित भागात केंद्रित झाली तर उद्योग आणि रोजगारही तिथे केंद्रित होतात. मागास भागातील युवक स्थलांतरित होतो. ग्रामीण अर्थव्यवस्था अधिक कमकुवत होते. शेतीवर अवलंबून राहिलेल्या कुटुंबांची आर्थिक असुरक्षितता वाढते. पुरेसे, वेळेवर आणि परवडणारे संस्थात्मक कर्ज न मिळाल्यास कृषी संकट अधिक तीव्र होऊ शकते. म्हणून महाराष्ट्राच्या संतुलित विकासाचा प्रश्न अखेरीस "भांडवल कोण जमा करतो आणि ते कोणाच्या विकासासाठी वापरले जाते?" या प्रश्नापाशी येऊन थांबतो. 1969 च्या बँक राष्ट्रीयीकरणाच्या सामाजिक तत्त्वज्ञानाचे आज नव्या परिस्थितीत पुनरुज्जीवन करण्याची गरज आहे. बँका फक्त पैशाच्या व्यापारी संस्था नाहीत.त्या विकासाच्या सार्वजनिक संस्था आहेत. त्यामुळे—

मागास प्रदेशाची बचत मागास प्रदेशाच्या विकासासाठी, ग्रामीण जनतेची बचत ग्रामीण रोजगारनिर्मितीसाठी, आणि कृषीच्या नावाने दिले जाणारे कर्ज प्राधान्याने प्रत्यक्ष शेतकऱ्यासाठी वापरले गेले पाहिजे. जनतेचा पैसा जनतेच्या विकासासाठी! ग्रामीण भागाची बचत ग्रामीण विकासासाठी! आणि समतोल बँकिंगमधूनच समतोल महाराष्ट्राकडे! हीच महाराष्ट्राच्या विभागीय असमतोलावर मात करण्याची वित्तीय दिशा असली पाहिजे.

BETRA
BANKING EDUCATION
TRAINING & RESEARCH ACADEMY

Marathwada Region

Amount in Rs. Crore

Sr. no	Name of District	Rural			Semi-Urban			Urban			Total			CD-Ratio	Share %	Agriculture Amount	Agriculture Share %
		Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances				
1	Chh . Sambhajinagar	210	7898.58	5761.92	107	7190.54	8191.4	209	48411.3	41496.12	526	63500.42	55449.44	87.32	1.08	6483	2.14
2	Beed	100	4578.9	3409.19	81	7904.34	5914.93	50	5917.37	6041.58	231	18400.61	15365.7	83.51	0.30	1451	0.48
3	Osmanabad	108	3208.85	2197.93	58	5692.38	3864.22	41	4264.64	4233.97	207	13165.87	10296.11	78.2	0.20	15262	5.04
4	Jalna	94	2103.51	2448.37	54	3071.69	3176.77	57	6383.24	7680.95	205	11558.44	13306.09	115.12	0.26	8565	2.83
5	Parbhani	81	1907.48	1855.08	59	3585.62	4900.87	47	5892.42	4913.03	187	11385.51	11668.98	102.49	0.22	5350	1.77
6	Nanded	126	3666.15	3523.89	82	5410.07	5006.07	102	12672.83	12776.64	310	21749.04	21306.59	97.97	0.41	9454	3.12
7	Latur	149	4629.08	3302.38	65	4123.85	3002.51	121	14257.46	16650.18	335	23010.39	22955.06	99.76	0.44	8793	2.90
8	Hingoli	59	1541.04	1353.19	65	4164.56	4154.7	1	6.09	65.47	125	5711.69	5573.36	97.58	0.10	1800	0.59
	Total	**927**	**29,533.59**	**23851.95**	**571**	**41143.05**	**38211.47**	**628**	**97805.35**	**93857.94**	**2126**	**168481.99**	**155921.23**	**92.56**	**3.05**	**57158**	**18.91**

Vidarbha Region

Amount in Rs. Crore

Sr. no	Name of District	Rural			Semi-Urban			Urban			Total			CD-Ratio	Share %	Agriculture Amount	Agriculture Share %
		Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances				
1	Nagpur	212	11318.99	6262.47	166	12932	9215.32	541	129062.69	85468.34	919	153313.68	100946.14	65.84	1.97	9504	3.14
2	Akola	84	2215.82	1479.34	63	3947.59	3404.51	102	13809.82	8723.11	249	19973.23	13606.97	68.13	0.26	3948	1.30
3	Amravati	140	4443.88	2947.42	132	6846.48	5323.79	128	18477.63	16146.73	400	29768	24417.94	82.03	0.47	6246	2.06
4	Buldhana	112	3016.04	3419.83	140	15688.02	13131.12	28	796.7	957.17	280	19500.77	17508.11	89.78	0.34	3161	1.04
5	Washim	61	1523.37	1218.09	77	5004.83	5456.33	12	448.65	210.62	150	6976.85	6885.04	98.68	0.13	2788	0.92
6	Yavatmal	147	4534.14	4359.49	131	10007.31	7950.63	46	8264.6	4827.84	324	22806.06	17137.96	75.15	0.33	7689	2.54
7	Bhandara	97	3887.58	1405.55	81	7696.49	3426.18	1	14.58	145.18	179	11598.65	4976.9	42.91	0.09	6679	2.20
8	Gondia	84	2969.57	1535.43	30	1854.09	891.14	49	5926.21	3931.66	163	10749.86	6358.23	59.15	0.12	659	0.21
9	Gadchiroli	83	3517.97	1094.13	52	6001.38	1958.59	7	843.55	496.09	142	10362.9	3548.81	34.25	0.06	3632	1.20
10	Chandrapur	142	6052.84	2394.05	104	10044.08	4647.36	69	13021.68	5906.36	315	29118.6	12947.78	44.47	0.25	8849	2.92
11	Wardha	64	2905.58	3058.9	49	3537.73	2158.2	68	8226.5	6053.79	181	14669.81	11270.89	76.83	0.22	5194	1.71
	Total	**1226**	**46385.78**	**29174.7**	**1025**	**83560**	**57563.17**	**1051**	**198892.61**	**132866.89**	**3302**	**328838.41**	**219604.77**	**66.78**	**4.29**	**58349**	**19.30**

West Maharashtra Region

Amount in Rs. Crore

		Rural			Semi-Urban			Urban			Total						
Sr. no	Name of District	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	CD-Ratio	Share %	Agriculture Amount	Agriculture Share %
1	Satara	415	14054.74	9325.02	192	17347.65	14181.15	64	14278.27	6495.63	671	45680.66	30001.8	65.68	0.58	7669	2.53
2	Kohlapur	324	12252.26	9766.65	162	12296.2	11420.51	186	36759.03	31174.22	672	61307.48	52361.38	85.41	1.02	5626	1.86
3	Sangli	300	11039.09	9262.99	142	10628.95	8662.61	111	17911.79	14694.39	553	39579.84	32619.99	82.42	0.63	8956	2.96
	Total	**1039**	**37346.09**	**28354.66**	**496**	**40272.8**	**34264.27**	**361**	**68949.09**	**52364.24**	**1896**	**146567.98**	**114983.17**	**78.45**	**2.25**	**22251**	**7.36**

Konkan Region

Amount in Rs. Crore

		Rural			Semi-Urban			Urban			Total						
Sr. no	Name of District	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	CD-Ratio	Share %	Agriculture Amount	Agriculture Share %
1	Ratnagiri	213	7459.23	3990.27	129	15100.82	9097.33	0	0	97.83	342	22560.05	13185.43	58.45	0.25	2680	0.88
2	Sindhudurg	187	7630.46	4633.05	74	7114.89	3480.17	0	0	55.98	261	14745.34	8169.2	55.4	0.15	1655	0.54
3	Raigad	254	18946.23	8430.35	167	24296.08	14977.61	189	37581.76	41270.29	610	80824.07	64678.25	80.02	1.26	2340	0.77
4	Palghar	104	5676.33	2119	111	13936.19	6377.79	186	32421.44	27842.58	401	52033.95	36339.37	69.84	0.71	1071	0.35
	Total	**758**	**39712.25**	**19172.67**	**481**	**60447.98**	**33932.9**	**375**	**70003.2**	**69266.68**	**1614**	**170163.91**	**122372.3**	**71.91**	**2.39**	**7746**	**2.56**

Khandesh Region

Amount in Rs. Crore

		Rural			Semi-Urban			Urban			Total						
Sr. no	Name of District	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	CD-Ratio	Share %	Agriculture Amount	Agriculture Share %
1	Dhule	86	2482.01	1882.4	60	4425.09	3794.11	64	8840.21	7375.13	210	15747.31	13051.65	82.88	0.25	4867	1.61
2	Jalgaon	308	6924.98	3681.47	221	13538.99	12079.02	120	17582.8	12671.03	649	38046.77	28431.51	74.73	0.55	2654	0.87
3	Nandurbar	59	1502.69	1071.12	32	2978.24	2203.6	28	3448.42	2503.28	119	7929.35	5778.01	72.87	0.11	7056	2.33
	Total	**453**	**10909.68**	**6634.99**	**313**	**20942.32**	**18076.73**	**212**	**29871.43**	**22549.44**	**978**	**61723.43**	**47261.17**	**76.56**	**0.92**	**14577**	**4.82**

BETRA
BANKING EDUCATION
TRAINING & RESEARCH ACADEMY

Mumbai Region

Amount in Rs. Crore

		Rural			Semi-Urban			Urban			Total						
Sr. no	Name of District	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	CD-Ratio	Share %	Agriculture Amount	Agriculture Share %
1	Mumbai City	0	0	31.16	0	0	439.62	982	1996931.1	2765721.09	982	1996931.08	2766191.87	138.52	54.14	6949	2.29
2	MumbaiSubUrban	0	92.82	41.93	0	0	325.02	1561	1122767.3	688291.88	1561	1122860.12	688658.84	61.33	13.48	68372	22.62
3	Thane	100	5556.01	4751.04	60	5782.94	5985.24	1120	369600.73	244343.26	1280	380939.68	255079.54	66.96	4.99	3855	1.27
	Total	100	5648.83	4824.13	60	5782.94	6749.88	3663	3489299.13	3698356.23	3823	3500730.88	3709930.28	105.97	72.61	79176	26.19

Ahilyanagar

Amount in Rs. Crore

		Rural			Semi-Urban			Urban			Total						
Sr. no	Name of District	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	CD-Ratio	Share %	Agriculture Amount	Agriculture Share %
1	Ahilyanagar	418	14559.34	10185.56	238	22305.22	20354.01	122	17104.64	14573.72	778	53969.2	45113.28	83.59	0.88	15026	4.97
	Total	418	14559.34	10185.56	238	22305.22	20354.01	122	17104.64	14573.72	778	53969.2	45113.28	83.59	0.88	15026	4.97

Pune

Amount in Rs. Crore

		Rural			Semi-Urban			Urban			Total						
Sr. no	Name of District	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	CD-Ratio	Share %	Agriculture Amount	Agriculture Share %
1	Pune	476	28149.67	22486.38	421	55331.01	54632.52	1371	547747.46	484440.27	2268	631228.14	561559.17	88.96	10.99	30772	10.18
	Total	476	28149.67	22486.38	421	55331.01	54632.52	1371	547747.46	484440.27	2268	631228.14	561559.17	88.96	10.99	30772	10.18

Solapur

Amount in Rs. Crore

		Rural			Semi-Urban			Urban			Total						
Sr. no	Name of District	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	CD-Ratio	Share %	Agriculture Amount	Agriculture Share %
1	Solapur	175	6896.69	6189.59	301	16047.9	16993.63	181	22736.3	18161.26	657	45680.89	41344.48	90.51	0.80	15225	5.03
	Total	175	6896.69	6189.59	301	16047.9	16993.63	181	22736.3	18161.26	657	45680.89	41344.48	90.51	0.80	15225	5.03

BETRA BANKING EDUCATION TRAINING & RESEARCH ACADEMY

Nashik

Amount in Rs. Crore

		Rural			Semi-Urban			Urban			Total						
Sr. no	Name of District	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	CD-Ratio	Share %	Agriculture Amount	Agriculture Share %
1	Nashik	296	10898.16	7691.78	219	20930.71	16674.08	345	72295.63	65657.44	860	104124.5	90023.29	86.46	1.76	13966	4.62
	Total	296	10898.16	7691.78	219	20930.71	16674.08	345	72295.63	65657.44	860	104124.5	90023.29	86.46	1.76	13966	4.62

All Maharashtra

10

		Rural			Semi-Urban			Urban			Total						
Sr. no	Name of District	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	CD-Ratio	Share %	Agriculture Amount	Agriculture Share %
1	All Maharashtra	5868	230040.07	158566.4	4125	366763.93	297452.67	8309	4614704.8	4652094.09	18302	5211508.82	5108113.16	98.02	—	302247	—

Region Summary

Amount in Rs. Crore

		Rural			Semi-Urban			Urban			Total						
Sr. no	Name of District	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	Branch	Deposits	Advances	CD-Ratio	Share %	Agriculture Amount	Agriculture Share %
1	Marathwada	927	29,533.59	23851.95	571	41143.05	38211.47	628	97805.35	93857.94	2126	168481.99	155921.23	92.81	3.05	57158	18.91
2	Vidarbha	1226	46385.78	29174.7	1025	83560	57563.17	1051	198892.61	132866.89	3302	328838.41	219604.77	66.78	4.29	58349	19.30
3	West Maharashtra	1039	37346.09	28354.66	496	40272.8	34264.27	361	68949.09	52364.24	1896	146567.98	114983.17	78.45	2.25	22251	7.36
4	Konkan	758	39712.25	19172.67	481	60447.98	33932.9	375	70003.2	69266.68	1614	170163.91	122372.3	71.91	2.39	7746	2.56
5	Khandesh	453	10909.68	6634.99	313	20942.32	18076.73	212	29871.43	22549.44	978	61723.43	47261.17	76.56	0.92	14577	4.82
6	Nashik	296	10898.16	7691.78	219	20930.71	16674.08	345	72295.63	65657.44	860	104124.5	90023.29	86.46	1.76	13966	4.62
7	Solapur	175	6896.69	6189.59	301	16047.9	16993.63	181	22736.3	18161.26	657	45680.89	41344.48	90.51	0.80	15225	5.03
8	Ahilyanagar	418	14559.34	10185.56	238	22305.22	20354.01	122	17104.64	14573.72	778	53969.2	45113.28	83.59	0.88	15026	3.14
9	Pune	476	28149.67	22486.38	421	55331.01	54632.52	1371	547747.46	484440.27	2268	631228.14	561559.17	88.96	10.99	30772	10.18
10	Mumbai+ Thane	100	5648.83	4824.13	60	5782.94	6749.88	3663	3489299.13	3698356.23	3823	3500730.88	3709930.28	105.97	72.61	79176	26.19
11	Mumbai+Thane+ Pune	576	33798.5	27310.51	481	61113.95	61382.4	5034	4037046.59	4182796.5	6091	4131959.02	4271489.45	103.37	83.62	109948	36.37
12	All Maharashtra	5868	230040.07	158566.4	4125	366763.93	297452.67	8309	4614704.8	4652094.09	18302	5211508.82	5108113.16	98.02	--	302247	--